

A TÜRELMI RENDELET ÉS AZ EVANGÉLIKUS POLGÁRSÁG: MIGRÁCIÓ, EXPANZIÓ, HÁLÓZAT¹

THE PATENT OF TOLERATION AND LUTHERAN CITIZENS: MIGRATION,
EXPANSION, NETWORK

Tóth Árpád

Dr. habil. egyetemi docens, Miskolci Egyetem BTK

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány a Türelmi rendeletet követő pesti evangélikus megtelepedés egy sajátos aspektusát vizsgálja: az egyháztörténeti érdeklődés határán túl is figyelmet érdemlő, kora kapitalista nagykereskedelemben élen járó személyek sikeres meggyökerezése mögött társadalomtörténeti, jelesen a társadalmi hálózati működésre vezethető tényezőket. A „kapcsolatháló” kifejezésen elsősorban (vérségi és affinális) rokonit érve két családfa segítségével illusztrálja e kapcsolatok kiterjedtségét, ám további kapcsolati típusokat is mérlegelve azt találja, hogy ezek a különféle társadalmi intézményekhez kötődő kapcsolatok egymást gyakran átfedik, egymást erősítik. A tanulmány utolsó része dinamizálni igyekszik ezt a képet, az életutak további eseményeire (az iskolai képzés és kereskedelmi gyakorló évek helyszíneire és a princípálisok személyére) is kitérve, amelyek a hálózati működés mechanizmusainak a követésében segítenek.

ABSTRACT

The study examines a unique aspect of the settlement of Lutherans in Pest following the Patent of Toleration: the social-historical factors, namely the social networking, behind the successful establishment of individuals who were at the forefront of early capitalist wholesale trade and who deserve attention beyond the boundaries of church history. The term “network of relationships” is used to illustrate the extent of these (blood and affinal) relationships, primarily by presenting two family trees, but also considers other types of relationships and finds that these connections, linked to different social institutions, often overlap, and reinforce each other. The final part of the paper seeks to make this picture more dynamic by looking at further events in the people’s life course (the locations of schooling and commercial training years as well as the principals themselves), which help to trace the mechanisms of network-based operation.

¹ A tanulmány első változata a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2021. évi, Székesfehérváron rendezett, Hálózatok és kapcsolatok című konferenciáján hangzott el. Az adatgyűjtést részben a K 83731 számú (*A magyarországi szabad királyi városok polgársága a 18. század közepétől a 19. század közepéig* című) OTKA-kutatás tette lehetővé, a tanulmány megírása pedig a 143017. számú (*A rendiség politikai kultúrája, 2.* című) OTKA-projekt keretében valósult meg.

Kulcsszavak: evangélikus polgárság, Türelmi rendelet, kapcsolatháló, rokonság, kereskedelem

Keywords: Lutheran citizens, patent of toleration, networks, kinship, trade

A Türelmi rendelet és az evangélikusok földrajzi expanziója

A II. József által 1781-ben kibocsátott Türelmi rendelet a magyar történelem jól ismert és alaposan vizsgált politikai rendelkezései közé tartozik, amelyről Mályusz Elemér jóvoltából vaskos, monografikus elemzés is napvilágot látott.² A történeti emlékezet elsősorban két kontextusban tulajdonít neki jelentőséget. A köztörténet a felvilágosult abszolutizmus szellemiségét kifejező rendeletként értelmezi, főként mint a vallásgyakorlás szabadsága (a lelkiismereti szabadság) irányába tett meghatározó lépést, ill. az addig (a megelőző fél évszázadban) formálisan is a katolikusokra korlátozott hivatalviselési jog a protestánsokra és görögkeletiekre való kiterjesztését emelve ki.³ A protestáns egyháztörténet nézőpontjából pedig a Türelmi rendelet lezárt egy olyan korszakot, amely a nyílt üldöztetés addigi gyakorlatát egy kevésbé erőszakos, ám hasonlóan intenzív módszerre, a „csendes ellenreformációra” – „a magyar protestantizmus babiloni fogságának” 1711 és 1781 közti évtizedeire – puhította; ezáltal az érintett (protestáns) hívók számára II. József döntése „egy boldogabb jövő reményének” ígéretét hordozta.⁴ A két nézőpontban közös, hogy a politikai szándéokra teszi a hangsúlyt. A kutatás azonban máig adós annak az „alulnézetből” megfogalmazott, társadalomtörténeti szempontú kérdésnek a megválaszolásával, hogy a jogkiterjesztés célközönsége miként reagált a kitágult lehetőségre.

Az alábbiakban azt vizsgálom meg, hogy hogyan hatott a Türelmi rendelet az urbánus életvitelű, német kultúrájú lutheránus polgárság – mint a potenciálisan támogató kör egyetlen alcsoportja – stratégiai lehetőségeire. A tanulmány a hálózati megközelítés magyarországi történeti alkalmazását igyekszik gazdagítani több értelemben is. (1) A bevezetőben vázolt kontextust keretként használva arra látunk példát, hogy egy (támogató szándékú) politikai rendelkezés mennyiben – hogyan, milyen

² *Mályusz Elemér* 2006: A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus. Máriabesnyő – Gödöllő. [Bp. 1939.]

³ *H. Balázs Éva*: A felvilágosult abszolutizmus Habsburg variánsa. In: Magyarország története, 1686–1790. Főszerk. Ember Győző – Heckenast Gusztáv. (Magyarország története, 4.) Bp. 1989. 2. köt. 1048.; *Barta János, ifj.*: A tizennyolcadik század története. Bp. 2000. 192.

⁴ *Bucsay Mihály*: A protestantizmus története Magyarországon, 1521–1945. Bp. 1985. 148–151.

eredménnyel és mennyire gyorsan – képes befolyásolni egy már korábban is meglévő társadalmi hálózat szerkezetét a késői rendiség idején (tehát az 1848-as polgári forradalmat megelőző évtizedek társadalmi körülményei és a felvilágosult abszolutista államszervezés közepette). (2) Egy eddig ebből a szemszögből nem vizsgált társadalmi egységre (rendies csoportra) terjeszti ki a hálózati szemléletű társadalomtörténeti kutatást. (3) Az írás ezek mellett az evangélikus polgárság hálózati *mechanizmusaira, formáira* koncentrál, és ezzel a hálózat *működési módjának* mélyebb megértését is célul tűzi ki. Az utóbbi aspektust – a terjedelmi korlátok és az aránylag szűk forrásbázis miatt – statisztikailag is alátámasztható összkép helyett néhány tanulságos eset beható elemzésével érintem.

A választott korszak és megközelítés háttéréül a német evangélikus polgárságot mint társadalmi csoportot szükséges röviden bemutatni. A késő rendi korszakra jellemző, a kiváltságos jogálláson túl kulturális (etnikai és felekezeti), továbbá gazdasági-foglalkozási dimenziók mentén is sokszínűen és finoman tagolt társadalom világán belül olyan szegmens az övék, amely csekély számszerű súlyához képest a kora kapitalizmus üzleti életének jelentős szereplőjévé vált, fogékonyságot mutatott a racionális tudás iránt, és fokozott társadalmi felemelkedési ambíciója szolgáltatába tudta állítani a társadalmi mobilitás ekkoriban kitáguló lehetőségeit.⁵ A hazai német evangélikusság további figyelemre méltó sajátossága az erős csoportkohézió, amely azt eredményezte, hogy gyülekezeteik – mint tömbökben elszórt szigetcsoporthoz a tengerben – országos hálózatot alkottak, noha területileg (a stájer határszéltől Bártfáig) és jogállapot szerint (a szabad királyi városokon kívül egyéb kiváltságolt településeken, így egyes szepesi koronavárosokban és királyi birtokú mezővárosokban, például Somorján és Gölnicbányán) nagyfokú változatosságot mutattak. Ezt a sokszínűséget tovább árnyalja a többféle történeti út: a protestantizmus hazai megjelenése óta folytonos urbánus gyülekezeteiken kívül az ellenreformációs időszakban is megmaradt (a hódoltság által nem érintett területen) a városias létforma bizonyos szintje egyes artikuláris helyeken. Ez az urbánus jellegű, országos társadalmi hálózat képezi tehát jelen tanulmány tárgyát.

Az evangélikusok a Türelmi rendelet hasznélvezői közé számítottak több szempontból és módon is. Ezek közül a jól ismert fejlemények közé tartozik egyes lutheránus nemesurak kormányzékai pozícióba kerü-

⁵ *Tóth Árpád*: Az evangélikus polgárság súlya és szerepe a Magyar Királyság kulturális, társadalmi és gazdasági életében, 1750–1850. In: *Reformatio nostra – Protestáns szellemi műhelyek*. Szerk. Gyulai Éva – Tasi Réka. Miskolc, 2017. 96–123.; *Tóth Árpád*: Az alkalmazkodás irányai a késő rendi társadalomban: a német evangélikus polgárság mobilitási készsége és gyakorlatai. *Korall* 86. (2021) 185–209.

lése, illetve főnemesi rangra emelése⁶, a városi tanácsai tisztségekbe való bekerülés körüli érdekütközésekről és konfliktusokról viszont épp csak ízelítőt lehet olvasni a szakirodalomban⁷, az ellenreformáció nyomán elsvasztott egykori gyülekezetek újjászervezéséről pedig bizonyos, egyháztörténeti nézőpontú feldolgozások alapján nyerhetünk képet. Lényegében feldolgozatlanak számít viszont a lutheránus népesség expanziója a protestánsok terjeszkedésének korábban ellenálló térségek irányába.⁸

Ez a folyamat önmagában is többféle változatban zajlott, amelyek közül a hódoltsági időszakot követő újratelepítő akciók nyomán létesült, nem vagy csak kevésbé urbánus gyülekezetek keletkezése nem tárgya jelen dolgozatnak. Ám még városi közegben is több típus különböztethető meg. A skála egyik vége Győré, ahol a Türelmi rendeletet megelőző évtizedekben is folyamatosan működő, népes, társadalmilag tagolt, a saját felekezet határain túl is tekintélyes személyek által vezetett és még világi egyházi előjáróságot (konventet) is fenntartó közösség nyerte vissza a jogát, hogy temploma, lelkésze és gyülekezeti élete lehessen. A másik szélső pont a szintén püspöki város Pécsé, ahol az első evangélikus polgárt, a késmárki születésű Thomas Nendtvich patikust csak 1808-ban, és akkor is csupán második próbálkozásra fogadta be a (protestánsok felvételét kizáró városi kiváltságlevélre hivatkozó) városi tanács, miután az elsőre elutasított jelölt eredményesen fellebbezett a kormányszéknél.⁹ Ráadásul a városban ezután is csak lassan nőtt a lutheránusok száma, saját gyülekezetet pedig nem is alkottak egészen 1868-ig; addig a kácsfalui, majd a magyarbólyi egyházhoz tartoztak a pécsi evangélikusok.¹⁰ Ám még a katolikus egyházi központnak nem számító Szegeden is csupán

⁶ Mályusz E. Türelmi rendelet i. m. 350–354, újabban: Szemethy Tamás: Katonabárok és hivatalnok grófok. Új arisztokrácia a 18. századi Magyarországon. Bp. 2020. 44, 57–58.

⁷ Mályusz E. Türelmi rendelet i. m. 355–358.

⁸ Vö. Kollár, Joannes: Schematismus generalis ecclesiarum et scholarum evang. aug. conf. in Hungaria [...]. Pestini, 1838, amely a négy egyházkerület összesen 481 gyülekezetének többségében közli az alapítás, ill. újraszervezés évét. A református egyház egykorú újjászervezési folyamatára ld. Ugrai János: Anya- és leányegyházak a Türelmi rendelet előtt és után. Adalékok a Tiszáninneni Református Egyházkerület gyülekezeteinek történetéhez. Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica 18. (2014) 1. 281–294.

⁹ Baldauf Gusztáv: A pécsi ág. hitv. ev. egyházközség története keletkezésétől 1917-ig. Pécs, 1926. 8–9. Vö. Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltár (MNL BaML) IV. 1003a. Pécs város tanácsának jegyzőkönyvei. 1807. No. 13. és 1808. No. 833. (az elutasító, ill. a jóváhagyó döntéssel); MNL OL C49. Helytartótanács Városi Osztály. 1807. 4. 24. (a Helytartótanácsához beadott kérvény), 1810. 4. 36. (a pécsi újpolgárok 1808. évi listája).

¹⁰ Kollár J. Schematismus i. m. 93., Baldauf G. Pécsi i. m. 7–20.

öt evangélikus polgár felvételéről tudunk 1848 előtt (az 1759 és 1847 közötti 3812 polgárfelvétel közül).¹¹

Az így felvázolt skálán belül kifejezetten eredményesnek tűnik a pesti megtelepedés. A pesti egyházszerzés körülményeit részletesen feltárta a szakirodalom, társadalomtörténeti téren pedig megállapítást nyert, hogy a lutheránus népesség számaránya látványosan nőtt az 1848 előtti évtizedekben – a 19. század közepére 3,4 százalékra, ami a keresztény kisebbségek közül a legnagyobb mértékű gyarapodás.¹² Azt viszont eddig alig vizsgálták, hogy az evangélikus népesség különféle csoportjai milyen mechanizmusok révén tudtak beilleszkedni a városban – László Ferenc éles szemű, a hálózati megközelítés nézőpontját már jóval annak divatossá válása előtt alkalmazó megállapításai az evangélikusokra sajátosan jellemző „csoportszolidaritás” és a felekezeti „társasélet vertikális nyitottsága” közötti összefüggésről döntően a szellemi élet szereplőire vonatkozó ismereteken alapultak.¹³

A korai pesti evangélikus kereskedők rokoni hálózatai

Márpedig a pesti evangélikusok – mint városlakók – többsége nem értelmiségi, hanem „polgári” (tehát ipari vagy kereskedelmi) tevékenységgel kereste kenyerét. Habár régóta megfogalmazott felismerés, hogy a reformkori Pest roppant sokszínű társadalom, amelyet csak igen kis mértékben reprezentál a (rendi) polgári joggal rendelkezők szűk (a teljes népesség alig 2–3 százalékát kitevő) csoportja, jelen összefüggésben nem irreális ebből a körből kiindulnunk.¹⁴ Ebből a szempontból nagy jelentőségű, hogy 1783 és 1848 közt nagy számú (477) lutheránus személy nyerte el a polgári jogállást.¹⁵ E sokaságot csoportokra bontva megfigyelhető, hogy miközben a német birodalmi területről érkezettek körében feltűnően sok a Magyarországon ritka iparágat képviselő, ezáltal a dinamikusan duzza-

¹¹ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Megyei Levéltár (MNL CsML) XV. 15. Feudális kori összeírások gyűjteménye. O. 26. A polgárkönyv adatai bizonyos években hiányosak, ezért a tényleges szám némileg nagyobb lehet.

¹² *Fabiny Tibor*, id.: Az első kövek. A gyülekezetet, templomot és iskolát építő pesti evangélikusok története, 1787–1811. Bp. 2000; *Nagy Lajos*: Budapest története, 1790–1848. In: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Szerk. Kosáry Domokos. (Budapest története, III.) Bp. 1975. 1. köt. 397.

¹³ *László Ferenc*: Evangélikus társasélet a reformkori Pesten. Budapesti Negyed XII. (2004) 4. 175.

¹⁴ *Nagy L.* Budapest i. m. 382. A polgárság több rétegű és a korban átalakuló fogalmához: *Bácskai Vera*: A régi polgárságról. In: Zsombékok. Középosztály és iskoláztatás Magyarországon. Szerk. Kövér György. Bp. 2006. 15–37.

¹⁵ Pest polgárjogú lakosainak (Illyefalvi I. Lajos gyűjtésének begépelésével készült) adatbázisa elérhető a Hungaricana közgyűjteményi portálon (<https://archives.hungaricana.hu/hu/archontologia/>), az összegző érték alapja: *Illyefalvi I. Lajos*: Pest és Buda polgárjogot nyert lakosai. Bp. é.n. 49.

dó város speciális igényeit és kifinomultabb keresletét kiszolgálni tudó kézműves (cukrász, hangszerkészítő, órás, szegkovács, tűkészítő, esztergályos, hűrkészítő, kárpitos stb.), addig az országhatáron belüli területről betelepülők tipikus alakja a régi evangélikus gyökerű településeken született kereskedő. A polgárkönyvek durva és esetleges terminológiája nem teszi lehetővé, hogy finom különbségeket mutassunk ki területi és azon kívüli, nagy- és kiskereskedők, ill. különféle áruprofillal üzletelők között, ám a kora kapitalizmus viszonyaival kapcsolatban amúgy is azt érdemes inkább hangsúlyozni, hogy az 1848 előtti Pesten (is) „a korszak kereskedelme igencsak differenciálatlan még, a tevékenységi körök elkülönültsége láthatóan elmosódott”.¹⁶

A pesti nagykereskedelem nagy formátumú alakja, Friedrich Kappel (Kappel Frigyes) 1815. évi felvételéig tartó időszakban 38 lutheránus személy vált úgy Pest polgárává, hogy ezt a jogállást *mercator* vagy *quaestor* tevékenysége alapján ítélte meg számára a városi tanács. Névsortukat a Függelékben közölt 1. táblázat tartalmazza, amelyben nevükön kívül a polgárkönyvben feltüntetett származáshelyük, továbbá a polgárok közé, ill. a polgári kereskedelmi területbe történt regisztrálásuk éve és sorrendje is olvasható. A táblázatból megállapítható, hogy 1/ a pesti evangélikus kereskedők az első évtizedekben döntő arányban országon belüli migráció útján települtek Pestre, 2/ a hazai származásúak között sokáig milyen magas volt a kereskedő foglalkozásúak hányada, és 3/ hogy a származáshelyek két térségre (a nyugati határszélen a Pozsony, Sopron és Győr által alkotott háromszögre, ill. kisebb mértékben Felső-Magyarország urbánus településeire, azon belül a Szepességre, és később a bányavárosokra és Kassára is) koncentráálódtak.

Ez a belföldi születésű, kereskedésből élő kör azonban nemcsak a migráció sajátosságai miatt sorolható közös csoportba. Az is megállapítható ugyanis, hogy a legtöbbjükre érvényes, hogy olyan rokoni viszonyban állt valamelyik másik pesti evangélikus kereskedővel, amely 1/ (közös leszármazás esetén) két rokoni foknál nem távolabbi vagy 2/ (affinális kapcsolatnál) a Pestre település körüli években vagy az azt legfeljebb két-három évtizeddel megelőző időszakban keletkezett. Ennek kimerítő, teljes körű dokumentálására terjedelmi okokból itt nincs mód, ám két rokonsági bokor bemutatásával a jelenség így is kellően szemléltethető.

Az 1. ábrán látható hálózat kulcsfigurája Raits Sámuel, Pest evangélikusként huszonkettedik, azon belül kereskedői jogcímmel felvettként hetedik polgára (1795). Raits szerepét értelmezve érdemes kiemelni származását: azt, hogy az ekkor jellegzetesen kereskedővárosi profilú Győr egyik sikeres és befolyásos evangélikus polgárnemzetiségében született, amely az 1720-as évek óta mészáros mesterként és, ami ezzel együtt járt, marhakereskedőként alapozta meg tekintélyét. A korszak egyik jellegze-

¹⁶ *Kövér György*: Bácskai Vera: A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten. BUKSZ 1. (1989) 1. 104.

tes típusa ez a kombináció, és nemcsak sajátos üzleti profil kapcsolódik hozzá (társaságokba szerveződés, a francia háborúk korának konjunkturális fordulata idején váltás a terménykereskedelem irányába), hanem endogám házassági stratégia is, amely abban a térségben a mosoni gyökerű német és egyes Győr környéki falvak magyar tőzséreit egymáshoz kapcsolta.¹⁷ A Pesten már 1795-ben polgárjogot szerző és a pesti Belvárosban, a saját tulajdonú, Váci utcai házában (*A három gráciához* címzésű), üzletében rőfös kereskedőként működő Raits valószínűleg személyi adottságai révén is alkalmas lehetett a vezető szerepre: tekintélyét bizonyítja, hogy bevásztották a pesti választott polgárságba (1819-ben), az evangélikus egyház magyar közösségének ő lett az előjárója a szétválás idején (1834-től), de talán az ő személyes elismertségével függ össze az is, hogy az 1817-ben megszervezett Pesti Jótékony Nőegyletben az alapítás óta résztvevő három sógornő közül az ő felesége viselte a legmagasabb tisztséget – egyike lett (a nádorné patronátusával és gróf Teleki Lászlóné elnökletével működő) egylet 12 választmányi tagjának.¹⁸

Mindezt figyelembe véve az 1. ábráról két szinten is lehetséges következtetéseket levonni. Makroszinten megfigyelhető, hogy a nemzedékváltás gazdasági profilmódosulással járt együtt. A Raits Sámuel előtti generációban pozsonyi és győri polgárokat látunk, akik a kor tipikus üzleti kombinációjának megfelelően az állatkereskedelemhez kapcsolódó tevékenységből éltek meg – kereskedtek vele, illetve mészáros vagy szűcs mesterként a levágott állatok részeit hasznosították.¹⁹ Az újabb nemzedék azonban kivonult ebből a gazdasági ágból és intézményesült keretek

¹⁷ *Tóth Árpád*: A Habermayer nemzetség társadalmi stratégiái. Kísérlet a prozopográfiai módszer alkalmazására a késő rendi társadalom vizsgálatában. In: A város örök. Tanulmányok Bácskai Vera emlékére. Szerk. Czoch Gábor – Sasfi Csaba – Tóth Árpád. Bp. 2022. 98–101.

¹⁸ *Schmall Lajos*: Adalékok Budapest székes főváros történetéhez. 1–2. köt. Bp. 1899. 1. köt. 157; *Doleschall, E. A.*: Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde: aus Veranlassung des hundertjährigen Bestandes der Pester evang. Kirchengemeinde. Bp. 1887. 82; *Tóth Árpád*: Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban. Pest, 2005. 75, 83–85, 239–241.

¹⁹ Georg Gottlieb Tekuscht (1737–1814) és apját, a Selmezbányáról Pozsonyba települt Johann Georgot (1702?–1748) olykor nem szűcs (*Kürschmer*), hanem szőrmekereskedő (*Rauchwarenhandler*) foglalkozással írják le a források. Az előbbi egyik öccse, Johann Georg Tekusch (1744–1794), továbbá nővérének férje, Johann Gottlieb Würzler (1717?–1785) pozsonyi szűcs szülőhelye (Bazin) szerinti rokonsága alapján az ebben az üzleti-családi együttállásban szintén jellemző szappanfőző foglalkozás is azonosítható a közeli rokonok között. Az említett családokhoz ld. *Tóth Árpád*: Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között. Pozsony, 2009. 175–176, 184–186.

között (testületi tagként) űzte a kereskedést, egyúttal Pestre tette át tevékenységének súlypontját.

Egy másik léptéken, a rokoni kapcsolatok szövődését nyomon követve, viszont azt érdemes hangsúlyozni, hogy Raits körül alakult ki a pesti evangélikus kereskedői kör egyik csomópontja.²⁰ Raits 1796-ban vette feleségül Johann Georg Birnstingel pozsonyi nürnbergi árus kereskedő és ottani választott polgár legidősebb lányát, Barbara Katharinát (sz. 1775), ami elősegíthette két sógorának, hogy később Pestre települjenek: Samuel Michael Birnstingel (1777–1839) 1809-ben, öccse, Johann Georg (1780–1839) pedig 1814-ben szerzett kereskedőként polgári címet Pesten. A három Birnstingel testvér húga, Christina Elisabeth viszont már két bátyját megelőzően Pesten élt férjével, az 1809 óta polgári jogú Karl Freyburg (sz. 1779?) kereskedővel, aki a Coburgban született, de bécsi évei után Pozsonyban megállapodott Philipp Freyburg nagykereskedőnek volt a fia. Raitsnak saját testvérei révén is voltak pesti kereskedő rokonai: lelkész bátyja házassága útján sógori viszonyba került az 1760-ban nemesített győri Habermayer tőzsér nemzetség egyik tagjával, Michaellel (1753–1818). Michael Habermayer ugyan sem polgári címet, sem kereskedői testületi tagságot nem szerzett a születő fővárosban, és ezzel összefüggésben Pestre költözésének dátumát sem ismerjük, ám Pesten regisztrált halálakor „egykori kereskedőként” írták le társadalmi állását. Tekintélyéről pedig sokat elárul, hogy amikor (az alább még említendő) Andreas Macher pesti terménykereskedő végrendeletéhez kiegészítést írt, Habermayert (és Schedius Lajost) kérte fel annak hitelesítésére.²¹ Talán ő is hasonló spekulációt folytatott Pesten, mint Raits Tóbiás (1772–1846), Sámuel öccse, akit 1801-ben tartott lakodalma idején még késmárki kereskedőként azonosítottak, 1825-ben viszont Pesten szerzett polgárjogot, de nem kereskedő, hanem „lipótvárosi háztulajdonos” megnevezéssel. Ez utóbbi üzleti tevékenysége kapcsán megállapítható, hogy az 1828. évi országos összeírás idején az ifjabbik Raits fivérnek két ház is a birtokában volt az ekkoriban kiépülő

²⁰ A demográfiai eseményeket (lábjegyzetben) az anyakönyvek másolatainak az MNL OL-ban őrzött mikrofilm gyűjteménybeli törzsszámával és (a főszövegben) éves pontossággal hivatkozom. (Közülük a legtöbb digitális formában a mormon egyház Family Search honlapjáról is kutatható.) A településekkel (gyülekezetekkel) kapcsolatban főszabály szerint az érvényes, hogy a keresztelésre a származáshelyen, a temetésre a felnőttkori, családos élet színpadán került sor, az esküvőket pedig a menyasszony lakhelyén regisztrálták; csak az ettől eltérő eseteket közlöm. A győri evangélikus gyülekezet tagjait érintő demográfiai eseményeket 1749 és 1783 közt a belvárosi, ill. az újbátori katolikus anyakönyvben rögzítették.

²¹ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) IV. 1202 cc. Pest városi tanács iratai, Végrendeletek és hagyatéki leltárak. 944. AM. A második toldalék-végrendelet dátuma elkészítésének éve 1813. A Habermayer nemzetség jelentőségéről *Tóth Á.* Habermayer i. m., Michael Habermayerről uo. 93.

Lipótvárosban, amelyek után jelentős házbér bevételt is húzott.²² Raits Tóbiás emellett azért is fontos pontját alkotja az itt bemutatott családi hálózatnak, mert feleségének fivérei révén még három további, röviddel Raits után Pesten polgári jogot szerzett kereskedővel tudunk rokoni kapcsolatot bizonyítani. Gottfried Tekusch (sz. 1770) kézművesként szűcs foglalkozására nyert 1796-ban polgári jogállást, de a későbbi bécsi anyakönyvi említései idején szőrmére szakosodott kiváltságolt nagykereskedőnek nevezik.²³ Karl Valentin (1772–1828) 1806-ban, Wilhelm Christian (1776–1855) pedig 1809-ben lett kereskedőként pesti polgár, utóbbi azonban azt megelőzően Budán üzletelt és szerzett (1806-ben) polgári jogot.²⁴

Az eddig felsoroltakon kívül több további, a gyülekezetalapítás utáni években Pestre települő kereskedő is affinális rokonának tudhatta Raitsot, olyanok is, akik első pillantásra a német kultúrájú polgárságtól eltérő háttérből származtak. Közéjük tartozik például Csáky János (1772–1817, polg. 1802), akinek apja az azonos nevű felpéci lelkész, anyai nagyanyja viszont a győri születésű Raits Éva (1719–1789), aki gyaníthatóan a Pestre vándorolt Sámuel másodfokú rokona volt.²⁵ És nemcsak kereskedők tartoznak ebbe a körbe, hanem Gömör Károly (1779–1845) pesti patikus is, aki Raits Sámuelhez hasonlóan gyülekezeti vezető és a választott polgárság tagja is lett Pesten, és anyai nagybátyja, Karl Joseph Gabriel (1754–1797) soproni nemes ügyvéd révén kapcsolódott a bemutatott rokoni hálózathoz, utóbbi ugyanis egy Habermayer-lányt vett feleségül, Maria Rosinát (sz. 1762), Michael unokatestvérét.²⁶ De még a pesti eklézsia legtekintélyesebb értelmiségije, a szintén győri születésű Schedius Lajos (1768–1847) egyetemi tanár és a gyülekezet első iskolai felügyelője is közeli rokoni kötelékben állt velük: húgának, Clarának (sz. 1770) Torkos Pál ügyvéddel (1796-ben) kötött

²² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL-OL) N 26 Conscriptio regnicolaris art. VII. 1827 ordinata. 55f (Lipótváros, 2. Ternio) 484. és 646. sor.

²³ Lutherische Stadtkirche, Wien, Matriken, Taufen: 1811/61, 1813/48, Sterben: 1820/28.

²⁴ Az ebben és a következő bekezdésben említett eseményekhez tartozó egyházi anyakönyvek: MNL OL, X 2137 A budapesti Deák téri evangélikus egyház akv., X 3845 A győri ev. egyház akv., X 3250 A győri belvárosi róm. kat. egyház akv., X 3260 A győri újvárosi róm. kat. egyház akv., X 7770 A pozsonyi német ev. egyház akv., X 3840 A felpéci ev. egyház akv., X 3917 A soproni ev. egyház akv.

²⁵ Előbb Budán vették fel a polgárok közé 1799-ben (kereskedőként), majd Pesten 1802-ben, ám utóbbi helyen mint háztulajdonost. Erre az lehet a magyarázat, hogy a pesti kereskedelmi testület csak 1811-ben fogadta be.

²⁶ Gömör pozsonyi szakmai gyakorlat és a bécsi egyetemen történt oklevélszerzés után 1803-ban került Pestre. Voit Pál: Egy régi pesti patika. Tanulmányok Budapest múltjából 7. (1939) 45.

házassága révén az a szintén győri Gömörly Zsuzsanna (sz. 1738) lett az anyósa, aki az említett Gömörly Károly nagynénje volt.

A 2. ábra a pesti kereskedők alkotta rokoni háló egy másik metszetét mutatja be. Ezt a családfát az ábra jobb szélén látható, már említett Friedrich Kappel (1784–1855) nézőpontjából elemezzük, akinek életútja a gazdaság- és társadalomtörténeti kutatásnak köszönhetően aránylag jól ismert. Kappelt nemcsak a magyarországi kora kapitalizmus merész és tehetséges „kereskedő-bankáraként” tartják számon, de számottevő közéleti szerepet is vállalt oly módon, hogy Széchenyi Istvánt segítette tanácsaival a Pest modern várossá fejlesztését célzó terveiben, és hogy a váltótörvény kidolgozása során a felkért szakértők egyikeként működött közre.²⁷ Sikere különösen figyelemreméltó, ha azt is tekintetbe vesszük, hogy nehéz családi körülmények között indult: kilencéves korában elvesztette apját, és bár anyja néhány évvel később újra házasodott, a nevelőapa is rövidesen meghalt.²⁸ Mindez azért érdekes, mert Kappel üzleti szempontból kiemelkedően sikeres karrierjének magyarázatát keresve a gyermektelenül elhunyt pesti nagykereskedő anyai nagybácsi – Pesten a századfordulón robbanásszerűen sikeres nagykereskedői karriert befutott Andreas Macher (1750–1814) – támogatását emeli ki a szakirodalom, aki unokaöccse tehetségét látva és őt megszeretve Kappelt tette meg végrendeletében hatalmas vagyona fő kedvezményezettjének.²⁹

²⁷ *Bácskai Vera*: A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pestben. Bp. 1989. 57–62, *Kövér György*: A pesti kereskedő-bankár „ezüstkora”, 1847–1873. In: Uő.: A Pesti City öröksége. Banktörténeti tanulmányok. (Várostarténeti tanulmányok, 12.) Bp. 2012. 133.

²⁸ *Tóth Árpád*: Mostohasors? Mozaikcsaládban felnőtt gyermekek érvényesülési lehetőségei a pozsonyi evangélikus közösségben, 1730–1850. In: *Özvegyek és árvák a régi Magyarországon, 1550–1940*. Szerk. Erdélyi Gabriella. Bp. 2020. 93–94.

²⁹ *Bácskai V.* Vállalkozók i. m. 57. BFL IV 1202cc 944 AM. Macher került be első evangélikusként (1798-ban) a pesti választott polgárságba, ráadásul a pesti meggyökerezése után igen rövid időn belül (csak 1794 augusztusa óta volt polgár). (*Schmall L.* Adalékok i. m. 1. köt. 152.) Hegyeshalmon született 1750-ben, akárcsak öccse, Matthias (1760–1798), aki azonban már őt megelőzően, 1792-ben pesti polgár lett. A polgárkönyv bejegyzése hibásan említi utóbbit győri származásúnak; a tévedés oka az lehet, hogy apjuk, Paul Macher (Kappel anyai nagyapja) betelepült Győrbe, ahol 1764-ben halkereskedőként polgárjogot szerzett, vagyis a pesti polgárkönyv ebben az esetben nem a születéshelyet tünteti fel, hanem azt a települést, ahonnan közvetlenül érkezett az újonnan felvett polgár. Az apa halála után elsőként és legfiatalabban a középső fiú, Paul (1753–1785) hozott létre saját egzisztenciát (győri polgár lett 1777-ben), őt követte a két Pestre vándorló fivér: Matthias, majd Andreas (32, ill. 44 évesen polgári jogálláshoz jutva). Vö. Győri Városi Levéltár (a továbbiakban: GyVL) IV. 1056. dd. Az új polgárok könyve, 1743–1848.

Ennek a tényezőnek a szerepét nem kisebbítve érdemes két további tényezőt hozzátennünk, amelyek hálózati jellegű értelmezési keretet nyújtanak ehhez a történethez. Kappel ugyan betű szerint nem kereskedő, hanem kézműves (tímár mester) családjában látott napvilágot, apja ráadásul nem is volt született pozsonyi (egy közeli kisvárosból, Somorjáról vándorolt oda), ennek ellenére tekintélyes családi hálózatba született bele. Apai nagyanyja, Eva Magdalena (1716–1795) ugyanis Matthias Wagenhüttner (1688–1739) pozsonyi tímár és választott polgár lánya volt, utóbbi rokonsága pedig a gyülekezet krémjének tekinthető a 18. század első felében, mivel sógori viszonyban állt Matthias Pauer (1689–1758) pozsonyi tőzsérrel, városi kamarással és gyülekezeti kurátorral, és ezáltal Bél Mátyás esperes-lelkésszel is.³⁰ De nem csak rangos, 2–3 nemzedékkel korábban élt felmenői jelenthettek tőkeként használható, szimbolikus előnyt Kappel pesti megtelepedése során. Emellett új lakhelyén is több rokonával találkozhatott. Idősebbik anyai nagybátyja, Matthias Macher (1760–1798) ugyan ekkor már nem élt, de ennek özvegye, majd fiuk, Karl Macher (1797–1870) továbbvitte annak üzletét. Emellett az özvegy Macherné – a pozsonyi szűcs List családban született Rosina Katharina (1772–1817) – egyik sógora, Kárász Dávid (sz. 1774) Budán élt polgári kereskedőként; unokaöccse, Friedrich Wilhelm List (1797–1835) később maga települt Pestre kereskedőként; egy további testvére révén pedig Michael Adam Zechmeister (1769–1836) pesti vaskereskedővel állt rokonságban, és a Zechmeistereken keresztül két útvonalon is a Habermayerekig jut el a családi láncolat.³¹ A családfáról ebben az esetben

³⁰ Matthias Pauerről: *Tóth Árpád*: Egy tudós-lelkész helye a városi polgári közönségben: Bél Mátyás és a pozsonyi evangélikus társadalom. (Forrásközlés és tanulmány.) *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica* 18 (2014) 1. 253–256. Ennek a kapcsolatnak a jelentőségét aláhúzza, hogy Eva Magdalena Wagenhüttner egyik esküvői tanúja maga Bél volt (1741-ben). Matthias Wagenhüttner húgának házasságára (zárójelben a férjek nevei): Elisabeth 1707. (Johann Halbwachst tímár), Maria Barbara 1713. (Matthias Pauer), Maria Magdalena 1718. (Michael Pauer, utóbbi két férj mészáros); Wagenhüttner legifjabb lánya szintén a kiterjedt Pauer-klán egy további tagjához, Johann Samuel tímárhoz ment feleségül (1757-ben).

³¹ A szintén a Váci utcában boltos Zechmeister később – halotti anyakönyvi bejegyzése szerint – a hadsereg óbudai beszerzési központjában működött számvévként (*k.k. Rechnungsdjunkt der Militär-Monturs-Commission*). *Rath, Paul: Adreßbuch der Stadt Pesth auf das Jahr 1803*. Ofen, 1803. 134.; *Rath, Paul: Adreß-Kalender der königlichen Freystadt Pesth, auf das Jahr 1805*. Waitzen, 1805. 68. A bazini származású, mészáros és szűcs mesterséget űző List család tagjai 1735 óta éltek Pozsonyban, Rosina Katharina apja 1767-ban ugyanott nősült meg és alapított családot. Idősebbik bátyja, Georg Friedrich List (1768–1821) testületi kereskedőként Pozsonyban önállósult ugyan, ott is nősült meg 1795-ben, ám a temetésére már Pesten került sor. Feltehetően ő is oda települt

is leolvasható a pozsonyi-győri, állatkereskedéshez kapcsolódó üzletből élő felmenőktől a Pest felé nyitó, de a pozsonyi pozíciókat is fenntartó családi stratégia.

A példákat tovább lehetne sorolni az egyre áttételesebb rokoni kapcsolatok eseteivel. Ennél azonban érdemesebb azt hangsúlyozni, hogy a hálózat összetartozását a – valószínűleg kitüntetett szerepet játszó – vérségi kapcsolódás mellett további intézményesült, rendszerszerű szálak is erősíthették, amelyek az adott társadalmi szegmens keretei között erős kötésként működtek.³² A *keresztiszülői viszonyra* a friss szakirodalom a lokális társadalomszerveződés alapvető szerkezeti elemeként tekint, és a pesti evangélikus kereskedők esetében is önálló magyarázó szerephez juthat. Egyetlen példát említve a számos közül, a Michael Habermayer és Gömör Károly pesti megtelepedése közötti logikai összefüggés lehetőségét sugallja, hogy utóbbi nagyszülei – a nemesítés királyi kegyében részesült, idősebb Gömör Dávid (1708–1795) orvos és felesége, a pozsonyi tímárcsaládból származó Maria Susanna Halbwachs – az előbbi keresztiszülei voltak.³³ Egy további hálózati réteggként vizsgálható a beiratkozások dokumentumai révén az olykor éveken át tartó, közös szocializációs

át, de új lakhelyén polgárjogot nem szerzett. Gyermekait 1809-ig Pozsonyban, 1817-ben már Pesten temették az anyakönyvek tanúsága szerint, és később a budai lakhelyüként leírt özvegyét is ott búcsúztatták. List felesége, Maria Elisabeth (1772–1825) a legalább a 17. század vége óta Pozsonyban lakó és többnyire szappanfőző mesterként megélő Kárász (másként Karesz, Cares) családból származott, melynek további ágai Pozsonyban maradtak, szappanfőző mesterként a város – inkább tekintélyt adó, mint tényleges hatalmat biztosító – választott polgárságának tagjai lettek. A Budán 1806-ban polgári jogállást szerző David Kárász unokatestvére, Johann Gottlieb Kárász (1781–1838) szappanfőző haláláig a pozsonyi gyülekezet gondnokának (*Kirchenvater*) tisztségét is huzamosan betöltötte.

³² *Kövér György*: Előszó. In: Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv, IV, Hálózat & Hierarchia. Szerk. Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka. Bp. 2020. 10.

³³ *Kolob Gábor*: Presztízs a keresztiszülői hálózatban. Komásági kapcsolatok Vajszlón (1706–1895). Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv, IV, Hálózat & Hierarchia. Szerk. Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka. Bp. 2020. 51–68. A régebbi szakirodalomból kifejezetten a késő rendi kori városi társadalomra való alkalmazásra ld. *Benda Gyula*: Patrónusok és komák. In: *Uő*: Társadalomtörténeti tanulmányok. Bp. 2006. 519–546, *Tóth Árpád*: Patronátus a késő rendi városi társadalomban – a városi evangélikus közösség szerkezete a komaság tükrében. In: *Úr és szolga a történettudomány egységében – Társadalomtörténeti tanulmányok*. In Memoriam Vári András (1953–2011). Szerk. Gyulai Éva. Miskolc, 2014. 78–92.

keretet nyújtó *iskoláztatás*.³⁴ Ennek köszönhetően tudjuk például, hogy a győri születésű Raits Tóbiás a pozsonyi evangélikus líceumban töltött évei (1785–1788) alatt *diáktársa* volt több, utóbb a pest-budai kereskedelmi életben részes pályatársának, mint ahogy azt is ésszerű feltételezni, hogy az utóbbiak közül legalább a pozsonyi születésűek fivéreivel, családjával is ismerhették egymást. Végül az *intézményesült gyülekezeti életet* érdemes kiemelni. A Türelmi rendeletet követően megélnékvált győri egyházszerzés időszakában az evangélikus közösség olykor havonta többször is összeülő konventjében az idősebbik Raits Sámuel aktív szerepet játszó résztvevő volt, de nem csak ő, hanem az orvos Gömörly fivérek (egyikük Károly apja), a későbbi pesti egyetemi professzor Schedius Lajos ügyvédként működő apja (akit aztán Győr első evangélikus vallású városi tanácsnokának megválasztottak), a Habermayer fivérek és más, a helyi lutheránus elit családjaihoz tartozó személyek is, olyanok, akik fiai utóbb Pestre települtek.³⁵ Összességében úgy tűnik, hogy a közös leszármazásként értelmezett, vérségi rokonság, illetve a műrokonság (továbbá a keresztszülőséggel igen gyakran egybeeső házassági tanúi szerep), az osztálytársi és a közösségi vezetői kapcsolatok rendszere számos esetben fedésben állt egymással, és ezzel a kapcsolati háló sűrűségét, intenzitását növelte.

Az evangélikus társadalmi hálózat működése

Kérdés azonban, hogy az iménti (nem is teljeskörű) felsorolás mit bizonyít azon túl, hogy ezek a férfiak és családtagjaik a Pestre érkezésük előtti időkből *ismerhették* egymást. Kimondható-e, hogy ezek a kapcsolatok érdemben befolyásolták életútjukat és tudatosan felhasználták ezeket stratégiai eszközként érvényesülésük érdekében? A jelenleg oly divatos történeti hálózatkutatással szemben lehetséges érv, hogy a kvantitatív eljárások és a vizualizációs technikák terén végbement fejlődéssel nem tart lépést az intellektuális hozadék, ami a társadalmi hálózatok valóságos működésének és súlyának mélyebb *értelmezésében* nyilvánulhatna meg. A kapcsolati viszony számszerűsítése ugyanis önmagában sem a kapcsolat tényleges (oksági) következményeinek megállapításához, sem jellege (például a fontossága, dinamikája, szimmetrikus vagy aszimmetrikus mi-

³⁴ LK *Matricula scholae Posoniensis Evang. A.C.*, 1747–1835. Vö. *Tóth Árpád*: A felsőbb szintű oktatás mint felekezeti műveltség: nemes- és polgárcsaládok fiai a pozsonyi evangélikus líceumban. In: *Társadalomtörténeti tanulmányok Tóth Zoltán emlékére*. Szerk. Rada János – Horváth Zita. Miskolc, 2017. 83–94.

³⁵ Ráth Mátyás *Evangélikus Gyűjtemény Levéltára* (RMEGYL), B. (Konventjegyzőkönyvek). Az 1783–84. években tartott konventülések jegyzőkönyveinek névsora gyakran Gömörly Dávid orvos és Christoph Schedius (1738–1806) ügyvéd nevével kezdődik, a rendies logika szerint az „Uraimtól” különválasztott „Purgereké” (vagyis polgári jogállásúaké) pedig a két, feltehetően unokafivéri viszonyban lévő Raits kereskedővel (Istvánéval és Sámuelével).

volta, előjele) megragadásához nem szolgált elegendő alapot.

A kapcsolatok hasznosítását valószínűsíti – habár bizonyítani továbbra sem képes – a Birnstingel-sógorok esete, amely annak köszönhetően nyújt módot a hálózati működés értelmezésének az elmélyítésére, hogy rendelkezésünkre áll a hármuk közül utolsóként Pestre települő Johann Georg Birnstingel a polgárjog megszerzéséért folyamodó kérvénye. Ebből kiderül, hogy 1814-ben arra hivatkozva kérte – és nyerte el – a városi tanácstól a polgári státuszt, hogy ekkorra már 16 éve a városban élt két sógoránál (Raitsnál és Freyburgnál), az utolsó 6 évben pedig az ő nyilvános üzlettársuk (*öffentlicher Gesellschafter*) volt, és emellett egy helyi polgár lányát vette feleségül.³⁶ Eszerint a folyamodó 18 éves kora körül költözhetett Pestre, ahol feltehetően segédként alkalmazták a családi cégnél. A pesti kereskedők cégeit tartalmazó címtárakban említett rőfös üzlet (*A három gráciához*) bízvást nevezhető így: 1803-ban és 1805-ban még Raits nevén van, 1809-ben és 1815-ben már Raits és Freyburg a társtulajdonosok (utóbbit 1808-ban vették fel pesti polgárnak), 1822-ben viszont már Freyburg és Birnstingel. Végül (1827-ben) ez a cég egyedül Freyburg neve alatt szerepel, Birnstingel pedig szintén a Váci utcában saját rőfös üzletet nyitva önállósult (*Az István-toronyhoz, Zum Stephans Thurms* címmel).³⁷ A név, az üzlet helye és áruprofilja tehát vál-

³⁶ BFL IV. 1202h. Pest város tanácsának iratai, Jelentések (Relationes). 107. AN. „... bereits durch 16 Jahre auf hiesigem Platze, bey seinem Schwägern, Herrn Raits und Freyburg, hiesig bürg. Handelsmännern sich befindet”.

³⁷ *Rath P.* Adressbuch 1803. i. m. 133; *Rath P.* Adress-Kalender 1805. i. m. 67; *Redl, Anton:* Handlungs-Gremien Schema der kaiser. Haupt und Residenzstadt Wien für das Jahr 1809. Wien, 1809: 219; *Jung:* Adreßbuch der königlichen Freystadt Pesth. 1815. Pesth, 1815. 137, 141; *Vojdicsek, Joseph:* Adressbuch der königlichen freyen Stadt Pesth im Jahre 1822. Pesth, 1822: 122; Adressbuch: Adreßbuch der königlichen Freystadt Pesth. 1827. Pesth, 1827. 27; Der Pesther Stadt- und Landbothe für das Königreich Ungarn [...]. Auf das Schaltjahr 1832. Pesth, 1832. 74. Az üzletek helyének pontosabb lokalizálásához ld. MNL-OL N26 55a N.263 (J.Georg Birnstingel), 55c N.923 (özvegy Katharina Freyburg), valamint *Bácskai Vera* (összeáll.): Pest város topográfiai mutatója. 1. Belváros. Lipótváros. Bp. 1975. 76–77. A bemutatott rokonok más tagjai is társas cégekben működtek, pl. az említett Tekusch család Váci utcai rőfös üzletét (*Az arany fejhez*) a *Tekusch Gebrüder* vezették 1809-ben és 1815-ben; ugyanennek a cégnek 1805-ben még Tekusch és Svoboda voltak a tulajdonosai, míg 1803-ban viszont a Coburg herceghez címzett rőfös cégben osztozott Tekusch egy Gabler nevű kereskedővel. *Rath P.* Adressbuch 1803. i. m. 133, *Rath P.* Adress-Kalender 1805. i. m. 68, *Redl A.* Schema i. m. 219, *Jung* Adressbuch i. m. 142. (A két korábbi partner feltehetően az 1803-ban polgárjogot szerzett, helyi születésű Franz Gabler és az 1806-ban polgárnak felvett, Wiener-Neustadtból bevándorolt Johann Svoboda, mindketten katolikus kereskedők, és nincs nyoma annak, hogy Tekusch-rokonok lettek volna.)

tozatlan, a tulajdonlás szerkezete viszont többször is módosult, és így keretet nyújtott újabb családtagok bevonására. A sógorok több lépcsőben történt áttelepülésével és a közös cég működtetésével többféle érdek erősítette egymást: a cég tőkeerejének növelése és a rokoni összetartás (mint általános szempontok) mellett az is számíthatott, hogy megkönnyítette Birnstingel mint legifjabb sógor pesti meggyökerezését (és ezzel az elérhető üzleti sikerét a rohamosan bővülő piacon), hogy a gyakornokként már belülről megismert közegben építhette fel felnőtt kori státuszát a máskülönben idegen városban.

A városi (polgári) közegben rekonstruált, településközi *hálózatok* működésének értelmezése kapcsán az az egyik kulcskérdés, hogy sikerül-e a jelenséget elkülöníteni fogalmilag a *migrációtól*. A preindusztriális város növekedési dinamikájának alapvető sajátossága, hogy bevándorlás révén rekrutálódik, ám látni kell, hogy ezt a mozgást gyakran egyéni döntésként lehet értelmezni, véletlenszerűen alakul (a vándorló legény ott tud letelepülni, ahol éppen „hely” keletkezik egy céhes mester/polgár halálával és ennek tipikus kísérő jelensége és eszköze a házasodás),³⁸ és az átvándorlás után nem mutatható ki érdemi kapcsolat a kibocsátó és a befogadó település között. Hálózati mechanizmusról viszont ott és akkor indokolt beszélni, ahol a bevándorlás pontszerű, egyszeri eseménye mellett olyan körülmények is megragadhatók, amelyek a/ a korábbi és az új társadalmi-földrajzi közeg közti kapcsolat folyamatosságára utalnak és b/ (jellemzően) időben azt megelőző vagy követő esemény(ek)e)t dokumentálnak. Az életút mint döntések sorozatából álló folyamat és a hálózati működés közti összefüggések vizsgálatának szempontjából kiemelkedő jelentőségű a felnőttkori önálló egzisztencia kialakítását megelőző – a polgári családok közegében és a férfiak körében általában a 10/14. és 25/30. életév közötti – életfázis. A kereskedő-iparos népesség világában ez az az időszak ugyanis, amely (a szülői otthonból kilépve, de még az állandó, saját otthon és család megalapítása előtt) rendelkezésre áll az önálló egzisztencia megalapításához szükséges készségek elsajátítására, és feltételezhető, hogy a nagy területre kiterjedő hálózatok működéséről szerzett személyes benyomások ebben a fázisban alakulnak ki.³⁹

Az evangélikus polgárság korabeli helyzetében az ifjúkori életszakasz két jelentős, intézményesült (ezáltal aránylag rendszeres és dokumentált) kerete az iskoláztatás és szakmai gyakorlat. Az előbbi esetben a „cseregyerek” minőségben (*in Cambio*) más településeken és családok-háztartások

³⁸ Vö. *Faragó Tamás*: Bevezetés a történeti demográfiába. I. köt. Bp. 2011. 51, 201. (<https://dtk.tankonyvtar.hu/xmlui/handle/123456789/7423?show=full>)

³⁹ Ez természetesen csak a nagyobb gyakoriság valószínűségét jelenti. Valójában természetesen a vásároló kereskedők és kézművesek is rendszeresen megújították az üzleti hálózatuknak megfelelő földrajzi térről az ismereteiket, mint ahogy számos példát ismerünk, amikor a már társadalmi-gazdasági értelemben az önállósulás útjára lépett férfiak később továbbköltöztek.

körében töltött éveket – egyfajta belföldi peregrinációt – lehet ilyennek tekinteni, amelyek a pozsonyi gimnázium 18. századi diákjainak megfigyelése alapján leggyakrabban a nyelvészeti és *syntaxis* osztályra, életevékben kifejezve a 10–14 év körüli életkorra estek.⁴⁰ Azon (jóval ritkábban előforduló) életutak esetében, amikor a diák a cseregyerekként másutt töltött időszak után még visszatért a pozsonyi iskolába, a távollét általában egy tanév hosszan tartott, ami alatt az ifjú például Sopronban, Győrben, Modorban, Késmárkon, Trencsénben, ritkább esetben a református-magyar Debrecenben vagy Sárospatakon élt és az ottani protestáns líceumban vagy kollégiumban tanult.⁴¹

A kutatás mostani állása mellett ennél kevesebb tudható a legény vagy segéd (*Geselle*) tanulási szakaszban megvalósult vándorlásáról, mivel a céhek legénynyilvántartásának forrásai kevés kutatói érdeklődést vonzottak, ráadásul az említések egy része véletlenszerű. Ez utóbbira példa a győri születésű Matthias Habermayer (1764–1844), a későbbi nagyhírű nagykereskedő esete, aki – miután 1778 és 1780 között diákként Pozsonyban tartózkodott és mielőtt 1795-ben ugyanott családot alapított és polgárjogot szerzett – 1793-ben Kassán működött mint a Neumann-Rumy kereskedő cég segéde (*Handlungsdiener*).⁴² Erről onnan értesülünk, hogy ez év februárjában Habermayer egy házasságon kívül fogant gyermek születésénél vállalt keresztapaságot (Matthias Lassgaller kassai polgári kereskedővel együtt), ami az ő szakmai gyakorlatától nyilván függetlennek tekinthető körülmény. Arra vonatkozólag nincs világos támpontunk, hogy Habermayer milyen megfontolás szerint éppen Kassán és ennél a cégnél folytatott ekkoriban gyakorlatot; erre elvben alapot szolgáltatott a cég jó hírneve és a rokoni hálózathoz való tartozás is. Az utóbbi vonatkozásában annyi állapítható meg, hogy legfeljebb távoli rokonság jöhetett szóba. Az említett kassai kereskedő cégnek ekkor Joseph Rummy (1739?–1801) és sógora (apósának fia), Peter Neumann (1755–1822) voltak a tulajdonosai, mindketten választott polgárok, és rokoni hálózatukba beletartoztak a Liedemannok (Rummy nővérét Johann Bernhardt Liedemann lőcsei aranyműves vette feleségül), a soproni gyökerű Petzek, továbbá a Lutz és a Ringelsdorfer bécsi nagykereskedő családok.⁴³ Azt is tudjuk, hogy a győri Újvárosban a 18. század

⁴⁰ Az evangélikus iskolák osztályainak elnevezéséhez ld. *Tóth Árpád*: A középiskoláztatás stratégiái. A pozsonyi középiskolák társadalomtörténete a 19. század első felében. Korall 3–4. (2001) 76–78.

⁴¹ LK *Matricula scholae Poseniensis* Evang. A.C., 1747–1835. Vö. *Tóth Á.* Felsőbb szintű i. m.

⁴² Matthias Habermayeréről: *Tóth Á.* Habermayer i. m. 96–97.

⁴³ Vö. *Kerekes György*: A kassai kereskedők életéből harmadfélszázad 1687–1913. Bp. 1913. 50–51. A kassai adatokra: MNL OL X 9481 A kassai ev. egyház akv., amelyből a német *natio* kötetekben található Joseph Rummy és Eleonora Neumann házassága (1771), a további rokoni relációkhoz pedig ld. Matthias Neumann

első felében élt egy Rummy nevű kereskedőcsalád, amelynek társadalmi hálózatában (gyermekük keresztszülői között) feltűnik több olyan család (Raits, Stelzer), amely az ekkoriban Győrbe települt Habermayerekkel is affinális vagy műrokoni kapcsolatban állt.⁴⁴ A kassai kereskedő Joseph Rummy mellest maga is nyugat-magyarországi származású volt: apja, Samuel Rummy (1697?–1762) Kőszegen született, tübingeni egyetemi tanulmányai után előbb Selmezbányán lett az evangélikus iskola rektora, majd ordinációját követően előbb a kassai német evangélikusok papja, végül löcsei lelkész.⁴⁵ Matthias Habermayer és Joseph Rummy között tehát gyaníthatóan összeért a rokoni kapcsolatháló, ám csak távolról. A lehetőségek sokszínűségét mutatja, hogy a köztük lévő kapcsolat szempontjából az iskolaévek is számíthattak: a pozsonyi gimnáziumban Habermayernek osztálytársa volt a nyelvészeti és a syntaxista osztályban is – tehát legalább két, de valószínűleg inkább négy éven át – az az Institoris Gábor, aki Kassán az ottani magyar gyülekezeti lelkész fiaként született 1765-ben, keresztszülői között pedig megtaláljuk a Neumann-rokonság két tagját (az előző családfő, az 1764-ben elhunyt Matthias Neumann nagykereskedő özvegyét és Neumann első házasságából származó egyik lányát feleségül vevő Georg Petz kassai kereskedőt).⁴⁶ Végeredményben tehát egyrészt Habermayer kassai segédkénti alkalmazásának *ténye* állapítható meg, másrészt lehetséges olyan kapcsolati láncolatokat kimutatni, amelyek *hipotetikus*an a hálózat működtetésének *esélyére* utalnak. A valóságban az ilyen kapcsolati láncok feltehetően együttesen, egymást erősítve hatottak: az évek előrehaladtával az ismeretségi viszonyok a közös hálózati körben egymásra rétegződtek, sűrűsödtek. Más oldalról viszont azt kell hangsúlyozni, hogy sem a rokonság (különböző típusai), sem az osztálytársi kapcsolat *nem predesztinál* önmagában sem kölcsönös, sem erős, sem pozitív, sem hosszú időtartamon keresztül ható, és így a későbbi életút során hasznosítható viszonyt.

Ami a kereskedősegédek alkalmazásának kutathatóságát illeti – és ezzel az iménti Birnstingel-példa kapcsán bemutatott mechanizmus elő-

(1751), Peter Neumann (1783 és 1809), Johann Georg Petz (1760), Daniel Ringelsdorfer (1782) és Johann Christian Geyer (1792) házasságait.

⁴⁴ Rummy György gyermekeinek születésére: MNL OL X 3845 A győri ev. egyház akv. (ker., 1715, 1719, 1721, 1724; kereszta Simon Stelzer, Raits Mészáros István); *Tóth Á.* Habermayer i. m. 87–89.

⁴⁵ EOL Ordinációs jegyzőkönyvek, Ötvárosi ord. jkv. (1641–1741), pag. 156, no. 23; *Breznyik János*: A selmezbányai ágost. hitv. evang. egyház és lyceum története. 2–3 füzet. Selmezbánya, 1889. 2. 203; A löcsei evangélikus egyházközség története a reformatio négy száz éves fordulójára alkalmából. Kiadja: az Egyházközség. Lőcse. 1917: 85.

⁴⁶ *Tar Attila*: Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon, 1694–1789. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 11.) Bp. 2004. 280.

fordulásának gyakoriságát segítene megítélni –, a pesti kereskedelmi terület esetében nem is áll rendelkezésre névanyagot tartalmazó forrás a segédekről, pedig a személyi kapcsolatok szövődésének rekonstruálásához éppen erre lenne szükség. A kassai kereskedők történetét monografikus igénnyel feldolgozó Kerekes György viszont talált és közölt is ilyen adatsorokat (habár a jelek szerint nem törekedett teljeskörűségre).⁴⁷ Ismert viszont ilyen iratanyag a pozsonyi evangélikus kereskedősegédek nyilvántartásáról ugyanebből az időszakból. A fennmaradt füzetben 1797 és 1817 között 170 segédkénti alkalmazást regisztráltak. A forrás rendelkezése szerint az érintettek segélyegyletének tagfelvételi könyve (*Aufnahme Buch des Evangelischen Handlungsdiener Vereines*), így csupán alapvető adatok – a segéd és az őt alkalmazó kereskedő neve, továbbá a beiratkozás és a kilépés dátuma – szerepelnek benne, ám származáshelyük, szüleik neve és életkoruk nem.⁴⁸ Ez azzal a következménnyel jár, hogy az esetek nagyobb részében nem tudjuk azonosítani a kereskedősegédeket, és így a princípálisukhoz fűződő viszonyuk hátteréhez sem tudunk hálózati jellegű értelmezést keresni.⁴⁹ Ennek ellenére bizonyos megfigyelések így is tehetők.

Megállapítható, hogy a kereskedősegédek többnyire 1–3 évet töltöttek Pozsonyban a gyakorlatuk során, habár egy–két hónapos alkalmazástól a 10 évet meghaladóig is akadnak példák, és néhányan távozásuk után később visszatértek, néha ugyanahhoz a kereskedőhöz, akinél korábban szolgálatban álltak. Azokban az esetekben, amikor az egyértelmű azonosításnak köszönhetően ismert a segédek előélete (születésének helye, szüleinek a személye) és későbbi életútja (a város, ahol üzlete volt, vagy a családalapítása) is, úgy tűnik, hogy a kapcsolatoknak lehetett szerepe.

Erre lehet példa a Körmöcbányán született Johann Hackenberger (1786–1860) esete, aki előbb 1807-ben, majd másodsorra 1812-ig dolgozott segédként Tobias Zendy (1756–1823) kereskedő mellett. Utóbbi selmebányai születésüként vándorolt Pozsonyba, és a két bányaváros közeli fekvése alapján megkockáztatható, hogy a körmöci gyülekezetben régtől tekintélyesnek számító kordoványos Hackenbergerek és selmeci Zendyk között korábban előzetesen is lehetett kapcsolat.⁵⁰ Az ifjú Hackenberger esetében az a szerencsés helyzet, hogy ritka családneve

⁴⁷ Kerekes Gy. Kereskedők i. m. 135–136, 141.

⁴⁸ AMB N/IV. 447. D.2.

⁴⁹ A kutatás jelenlegi állásában a pozsonyi, modori, kassai, eperjesi, besztercebányai, győri, soproni és kőszegi születésű személyek körében tudunk keresni, márpedig például Lőcse, Késmárk, Igló, Bazin és Somorja, továbbá a mosoni térség is kereskedőnek tanuló evangélikus fiatalok reális származáshelye lehetett 1800 körül.

⁵⁰ MNL OL, X 9482 A körmöcbányai evang. egyház akv; MNL OL, X 9482 A selmebányai evang. egyház akv. A pozsonyi és pesti anyakönyvi forrásokra ld. a korábbi lábjegyzeteket.

és a mozgására utaló több adat révén viszonylag jól követhető az életútja. Valószínűleg azonos azzal a Johann Georg Hackenbergerrel, aki a pozsonyi gimnáziumnak 1798-tól volt tanulója, amikor az ún. donatista osztályba iratkozott be – ennek az a jelentősége, hogy a nem helybeli polgárcsaládok fiai jellemzően a magasabb osztályokban jelentek meg az iskolában. A szokatlanul korai beiratkozásra magyarázat lehet, hogy a család valójában ekkor már nem is tekinthető vidékinek: apja, Matthias Hackenberger (1759–1820) 1797 körül – tehát mintegy 12 évvel azután, hogy szülőhelyén önállósult és családot alapított – Pozsonyba települt át, ennek hátterében pedig az állhat, hogy feleségének nagybátyja, az ekkoriban elhunyt Matthias Glatt (1738–1797) iparjogát vehette át a koronázó városban.⁵¹ A diák Johann Georg utóéletéhez képest meglepően magas szintig, a *humanistának* nevezett osztályig lépett egyre feljebb a gimnáziumban, ami a honorácior státusz elérésének ambícióját sejteti, 21 évesen viszont mégis inkább kereskedősegédnek állt. Miután elhagyta Zandy üzletét, legközelebb Pesten találkozzunk vele, ahol 1820-ban rőfös kereskedőként felveszik a polgári kereskedelmi testület tagjai közé, majd 1822-ben helybeli kereskedőként (*Kauf- und Handelsmann von Pesth*) említik katolikus feleségétől született fia keresztelese kapcsán.⁵² Pesten azonban ezután nem bukkan fel a neve sem a polgárkönyvben, sem a címtárakban, de még későbbi alkalmakkor az anyakönyvben sem, így valószínűleg a kereskedőként működő népességnek abba a széles rétegébe tartozhatott, amelynek tagjai csekély mértékű intézményesültség mellett és/vagy rövid ideig voltak részesei a felemelkedő kereskedelmi központ

⁵¹ Matthias Glatt (1738–1797) tekintélyes és vélhetően tehető pozsonyi polgár volt, szintén körmöci származású kordoványos, aki életének utolsó évtizedében a választott polgárság tagja, és a legrangosabbnak kijáró (egyben legköltésesebb) temetéssel búcsúztatták. Nincs nyoma annak, hogy fiai vagy vői közül bárki tovább vitte volna a családi céget, így – noha végrendelet nem maradt utána – vélelmezhető, hogy földijét, Matthias Hackenbert (1759–1820) szemelte ki utódjának, akinek egyébként saját bátyja, Christian Glatt volt az egyik kereszta, és aki 1785-ben ennek a Christian Glattnak a lányát vette feleségül. A két család közti kapcsolat fontos eseménye az is, hogy Matthias Glatt özvegye 1802-ben Hackenbergernek adta el az ára alapján értékesnek tekinthető pozsonyi házát. A családi hálózatok működése szempontjából figyelmet érdemel, hogy Johann Georg Hackenberger bátyja, Christian tímár mester (1785–1847) apjukhoz hasonló utat járt be: előbb 1810-ben Körmöcbányán szerzett polgárjogot és önállósult (egy modori tímár lányát véve feleségül), majd 1818-ban átvándorolt Pozsonyba és ott is polgár lett. Pozsonyi beilleszkedésének sikerét jelzi, hogy az 1827-es tisztújítás alkalmával igen fiatalon – 42 évesen – (Glatthoz hasonlóan) bekerült a város választott polgárságába.

⁵² BFL IX. 43. 301., MNL OL, X Pesti ev. akv. bapt. Már 1816 márciusában előfordul a neve az anyakönyvben (kereszta, akkor még foglalkozás megjelölése nélkül).

forgalmának.⁵³ A későbbi pályafutása, mozgásai jelenleg felderíthetetlenek, csupán annyi gyanítható, hogy a pozsonyi lutheránus gyülekezetben 1860-ban 72 évesen búcsúztatott Johann Hackenberger nevű magánzó (*Privatier*) ugyanő. „Foglalkozási” helyzetének ekkénti leírása megfelel annak a 19. század közepi átalakulásnak, amely a tőkepénzből vagy vagyonból élők rétegének a modern, polgári társadalmi viszonyok keretei közti kiszélesedésére új, semleges, csupán a függetlenségre utaló elnevezéssel reflektál; korábban az ilyen megélhetésű emberekre az üzletember (*Wirtschaftsmann*, *Geschäftsmann*, *oekonomus*), még korábban a háztulajdonos (*Hausbesitzer*) szavakat alkalmazták.

Mindez az itteni összefüggésben azért érdekes, mert némi támpontot nyújt azzal kapcsolatban, hogy Hackenberger életének fordulópontjai idején a körülötte lévő hálózat segítségére építhetett. Pesten született gyermekének keresztapja a szintén pozsonyi háttérű, nála egy évvel idősebb Matthias Samuel Boor (1785–1851) patikus lett, aki csak néhány esztendővel korábban, 1818-ban települt Pestre és nősült meg, egyébként pedig éveken keresztül azonos tanévekben iskolatársa volt Hackenbergernek (ő is a *humanista* osztályig iratkozott be). Boor hálózati szempontból a pesti gyülekezet magjához tartozott, ugyanis a Deák téri templom eredeti terveit készítő, korán elhunyt Johann Krausz építész Henrietta nevű lányát vette feleségül, és mivel Krausz a már említett Gömör Károllyal állt sógori viszonyban (Jakob Bogsch soproni lelkész egy-egy lányát vették el), Henrietta Krausz két keresztapja pedig a már említett Andreas Macher, valamint Johann Samuel Liedemann gyülekezeti gondnok voltak, elmondható, hogy gyermekének keresztzülei révén Hackenberger tekintélyes támogatókra számíthatott.⁵⁴ Ám akár egykori pozsonyi princípálisának rokoni kapcsolata is előnyére válhattak: Tobias Zedy egyik fia, Gottlieb Joseph (1794–1828) egy Birnstingel-lányt vett feleségül, és így több sógora is kereskedőként Pesten tevékenykedett Hackenberger ottani tartózkodása idején. Tobias öccse, a szintén pozsonyi kereskedő Gottlieb Zedy (1760–1822) pedig a bécsi udvarban nagykereskedőként működő családdal rokon Royko famíliából nősült és ezen a szálon is több pesti evangélikus kereskedővel lehetett kapcsolata.⁵⁵ Végül, az ő esetében is számíthatott az iskolai nexus, ugyanis Pesten

⁵³ A napóleoni háborúk konjunktúráját követő évtized pesti kereskedelméről: Nagy L. Budapest i. m. 312–317.

⁵⁴ Henrietta Krausz keresztelése: 1797., házassága Boor patikussal: 1818. (mindkettő Pesten, MNL OL, X 2137), Johann Krausz kamarai építész házassága: 1793., Gömör Károly házassága: 1805., (mindkettő Sopronban, MNL OL, X 3917).

⁵⁵ Gottlieb Joseph Zedy és Anna Rosina Birnstingel házassága: 1819., Gottlieb Zedy és Susanna Rosina Royko házassága: 1797., (mindkettő Pozsonyban). Az ismeretlen fokon rokon Anton Samuel Royko ekkoriban selyemkereskedőként működött Pesten (Adressbuch 1827. i. m. 90), de korábban Pesten

közös gyülekezethez tartozott egykori osztálytársával, a honti-nógrádi nemesi családból származó (idősebb) Ebeczky Imrével, aki az 1820-as években tisztviseelő volt a Helytartótanács számvevőségénél Budán. Más módon és keretek között, de szintén – ezúttal rokoni – kapcsolatai segíthették abban Hackenbergert, hogy élete utolsó szakaszában ifjúkorának városába, Pozsonyba vándorolt vissza, ott ugyanis több unokaöccse is élt és tevékenykedett kereskedőként a század közepén, ráadásul széles családi cég formájában, amint az a *Hackenberger Gebrüder* formában megadott címtári megnevezésből kiderül.⁵⁶ A Hackenberger-est tehát annyiban bővíti az evangélikus kereskedők hálózatépítő és azt hatékonyan felhasználó stratégiájáról alkotott képünket, hogy a szakmai gyakorlatnak számító, segédként eltöltött évekhez kötődő személyi kapcsolatot is a potenciális lehetőségek között veszi számításba.

A pozsonyi segélyegyletbe felvett evangélikus kereskedőségek nagy többsége esetében viszont jelenleg nem találjuk a későbbi önállósulásuk vagy alkalmazásuk nyomát. Ennek több oka is lehet, amelyek egyike, hogy a piacosodó, egyúttal a felekezeti hovatartozást egyre kevésbé fontos mérlegelési szempontnak tekintő, kora kapitalista Magyarországon az evangélikusok előtt megnyíló lehetőségek fokozatosan kinyíltak, és olyan – nem szabad királyi városi rangú – urbanitásokban is megjelenhettek lutheránus kereskedők, amelyeket eddig a vizsgálat nem vett figyelembe. Erre példa a Jurenák család esete.⁵⁷ A Jurenákok a 18. században a Pozsonytól északra és a Kis-Kárpátok nyugati oldalán fekvő, döntően szlovákok lakta térség egyik jellegzetes lutheránus nemzetsége, akik eleinte posztókészítőként éltek meg, majd a detrekői-malackai uradalom mézárósként működő, Széleskúton élő Andreas (1738–1820) elvándorló fiai révén tekintélyes városiakok lettek.⁵⁸ Johann Jurenák

volt üzlete Zendy sógorának, – a felesége legidősebb nővérét elvevő – Johann Gyurtseknek (1756–1811), illetve a később Bécsbe települő Andreas Samuel Royko (1771–1839) nagykereskedőnek, aki 1806-ban lett Pest polgára. Vö. *Tóth Árpád*: Mobilis polgárnemzetségek a késő rendi társadalomban: a német evangélikus polgárság példáján. Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica, Tomus XXVI. (2022) Fasc. 3. 331–336.

⁵⁶ Pl. Adress-Kalender 1867. i. m. 33 (Protokollirte Firmen in Ungarn, Pressburg). Johann Christian Hackenberger fiai közül Karl Friedrich (1820–1878 után) és Christian Heinrich (1821–1860) esetében tudjuk, hogy kereskedői foglalkozásukra pozsonyi polgári címet is szereztek (1845-ben, ill. 1860-ban), de a tímár mesterként 1842-ben a polgárok közé felvett Wilhelm Joseph (1816–?) és a gazdatiszt Johann Matthias (1817–1883) is Pozsonyban éltek abban az időszakban, amelyről azt sejtethetjük, hogy Johann Georg visszaköltözött oda.

⁵⁷ A család leszármazási rendjéért egy leszármazottnak, Jurenák Évának tartozom köszönettel.

⁵⁸ Johann Jurenák posztókészítő házassága: MNL OL, X 7773 A modori evang. egyház akv. (házasságok, 1748).

(1760–1838) Modorban szerzett polgárjogot mészáros mesterségre – valójában feltehetően marhakereskedőként –, később pedig városvezetői karriert befutva városi tanácsnoknak, majd polgármesternek választották meg, és városát még országgyűlési követként is képviselte.⁵⁹ Adam (1771–1837) Pozsonyba települt, ott terménykereskedelemmel üzletelő sikeres nagykereskedőként emelkedett fel és került be a választott polgárságba. Joseph nevű öccsük (1773–1854) viszont jóval távolabb alapított egzisztenciát, Szentesen, egy olyan alföldi mezővárosban, ahol evangélikus gyülekezet is csupán 1821 óta működött.⁶⁰ Jurenákék esete azért is érdekes a hálózati működés szempontjából, mert a Türelmi rendelet utáni évtizedben önállósult fivérek lakhelyük szerint ugyan távol szakadtak egymástól, ám egy nemzedékkel később – Pesttel mint érintkezési központtal – továbbra is közvetlenül érintkezettek a leszármazottak. Johann Jurenák egyik fia, Paul (1796–1876) ugyanis Pesten nősült meg, alapított kereskedést és szerzett polgárjogot (1827–1828 során), Adam második fia, Joseph (1809–1857) legkésőbb 1837-ben Pestre költözött, (Pozsonyból) és Fröhlich nagykereskedő lányával kötött házasságából ott születtek gyermekei – ráadásul a két Pestre települt unokafivér egymást kérte fel két–két gyermekének egyik keresztapjául –, a szentesi haszonbér-lő Joseph viszont a pesti evangélikus gimnáziumban taníttatta a syntaxista osztály éveiben (legalább) két fiát.⁶¹

Következtetések

Tanulmányomban azt próbáltam meg források elemzésére alapozva bizonyítani, hogy a magyarországi születésű evangélikus kereskedők a türelmi rendeletet követő, feltűnően gyors pesti megtelepedése nem egyedi események véletlenszerűen egybeeső sorozata, hanem egy társadalmi hálózat közös mozgásaként értelmezhető. Előbb klasszikus módszerrel, (zömmel 1775 és 1810 között létesült házasságokkal összekapcsolt) családfákkal mutattam be, hogy e kereskedők jelentős része rokoni kapcsolatban állt egymással. Majd az így megrajzolt, az egzisztencia-alapítás pillanatát állóképpé merevítő, és ennyiben statikus képet azzal igyekeztem dinamizálni, hogy az érintettek további életeseményeit rekonstruáltam. Ennek során elsősorban a gyakornokként vagy diákként töltött évek körülményeit (ezek helyszínét és a principális személyét) próbáltam összekötő

⁵⁹ *Pálmány Béla* (szerk.): *A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja*, 1825–1848. Bp. 2011. 2. 1373.

⁶⁰ Szentes a békési evangélikus egyházmegye egy kis létszámú magyar nyelvű gyülekezete a Károlyi tulajdonú mezővárosban, 1838-ban 340 lélekkel (*Kollár J. Schematismus* i. m. 163), 1820-ban még nem említik önálló gyülekezetként.

⁶¹ *Evangélikus Országos Levéltár (EOL), Oktatási intézmények (VI.)*, A Budapesti Evangélikus Gimnázium iratai (B. 01.) 190–191. Jurenák József szentesi haszonbér-lő Miklós nevű fia 1829-ben, Henrik fia pedig 1835-ban lett a syntaxista osztály tanulója Pesten.

kapocsként felhasználni, mint amelyek hálózati jellegű magyarázattal szolgálhatnak a származási háttér és az önállósulás helyszíne közti változás megértéséhez. De arra is láthattunk példát, hogy az önállósulás utáni események is a hálózatszerű kapcsolattartásra utalnak.

Az expanzió látványos és a korabeli Magyarországon valószínűleg párhuzam nélküli. Ám az értelmezéshez néhány további tényezőt is érdemes figyelembe venni. Ezek közé tartozik, hogy az evangélikus felekezetű kereskedők pesti megjelenése valójában ennél is nagyobb volumenű, ugyanis az 1810-es évektől egyre akkurátusabban vezetett gyülekezeti anyakönyvekben több olyan kereskedő foglalkozású személyt is megemlítenek (újszülött apjaként vagy kiskorúként elhunyt személy családfőjeként), akinek a neve sem a polgárfelvételi, sem a kereskedői testületi nyilvántartásban, sem a városi címtárakban nem szerepel. Az e halmazok közti eltéréseket érdemes pontatlanság helyett a képlékeny, fluid viszonyok tükréként értelmezni, amelyben emberek széles csoportjai voltak folyamatos mozgásban, és a megtelepedésre vonatkozó élettervek és azok megvalósításának esélyei sem voltak állandóak. Adott tehát egy olyan közeg, amely rohamosan bővülő kereskedővárosként vonzó célpont volt, ugyanakkor a nagy többségben katolikus lakosságú városba érkező protestánsoknak minden bizonnyal a pionírok nehézségeivel kellett megküzdeniük. Egy ilyen helyzetben különösen felértékelődött az első sikeresen megtelepedők szerepe, és az megmagyarázhatja a Raits Sámuel és az Andreas Macher körüli pesti rokoni hálózat kialakulását.⁶²

Másrészt viszont az is megfigyelhető, hogy a sikeres expanzió mennyire tűnékenynek bizonyult. A századforduló körüli időszakra megrajzolt két családfán feltüntetett családok ugyanis kevés kivétellel eltűntek ugyanis Pestről a 19. század közepső harmadára, és még lányágon sem öröklődött tovább sem a kereskedői státusz, sem a pesti jelenlét. Emellett ugyanehhez a körhöz tartozó további családok is csak ritkán jelentek meg a pesti kereskedelmi életben. E jelenség okait további kutatásnak kell majd megvilágítania.

⁶² A jelen tanulmányban nem esett szó az iglói születésű Johann Samuel Liedemann (1756–1834) központi szerepéről a pesti evangélikus közösség megszervezésében, majd félszáz éven át az irányításában, mivel nem sikerült közvetlen rokoni kapcsolatot azonosítani a Raits- és a Macher-Kappel-atyafisággal. Megjegyzendő viszont, hogy féltestvére, a templomépítő kolozsvári lelkész Martin Liedemann (1767–1837) 1797-ben Maria Theresia Mauksch-sal kötött házassága következtében mégis családi reláció létesült (a Habermayer-lány anyós révén), és hogy anyai ágon maga Johann Samuel is a dunántúli evangélikus urbánus közegekből (Sopronból) a Szepességbe származott családba született (anyja Elisabeth Lassgallner). Ld. MNL OL, X 9480 A lőcsei evang. egyház akv. (ház. 1790, 1792), X 7770 A pozsonyi ném. evang. egyház akv. (ház. 1806). Liedemann tevékenységének különféle oldalairól ld. *Fabiny T.* i. m. 22–25, *Bácskai V. Vállalkozók* i. m. 62–64.

1. táblázat. A Pesten polgárjogot nyert evangélikus kereskedők 1815-ig⁶³

családnév	keresztnév	származáshely	polg. év	K.T. év	sorrend			családfa
					összes	hazai sz.h.	keresk.	
					evang. polgár(ok) közt			
Liedemann	J.Samuel	Igló	1786	1786	2-3.	2-3.	1-2.	
Garay	Sámuel	Lőcse	1786	1786	2-3.	2-3.	1-2.	
Gläser	Michael	Hegyeshalom	1790		11.	8.	3.	
Gyurtsek	Johann	Somorja	1790	1790	12.	9.	4.	
Macher	Matthias	Hegyeshalom	1792	1792	14.	11.	5.	2.
Macher	Andreas	Hegyeshalom	1794	1795	18.	14.	6.	2.
Raits	Sámuel	Győr	1795	1795	22.	17.	7.	1.
<i>Tekusch</i>	<i>Gottfried</i>	Pozsony	1796		26.	21.		<i>szöveg</i>
Frankendorfer	Tobias	Ruszt	1798	1807	33.	24.	8.	
Zechmeister	Michael Adam	Pozsony	1800	1799	36.	25.	9.	2.
Graff	J.Gottlieb	Sopron	1800	1798	37.	26.	10.	2
Csáky	János	Felpéc	1802	1811	42.	28.		<i>szöveg</i>
<i>Gömöry</i>	<i>Károly</i>	Győr	1804		56.	37.		<i>szöveg</i>
Tekusch	Karl	Pozsony	1806	1805	62.	40.	11.	1.
Royko	Samuel	Sopron	1806		66.	41.	12.	<i>szöveg</i>
Freyburg	Karl	Pozsony	1808	1807	70.	43.	14.	1.

⁶³ A táblázatban kurzíválva különböztettem meg a tanulmány szövegében szereplő, de nem vagy elsősorban nem kereskedőként megélő személyek adatait. K.T.: a Kereskedői Testületbe való felvétel éve.

Wilfinger	Christoph	Vöröstorony (Vas)	1808		73.	46.	15.	
Schedius	Lajos	Győr	1808		79.	50.		szöveg
Böhm	Stephan	Pozsony	1808	1808	80.	51.	16.	
Ziegler	Philipp	Lőcse	1808		81.	52.	17.	
Birnstingel	Michael	Pozsony	1809	1806	82.	53.	18.	1.
Schmickel	Andreas	Levél (Móson)	1809		83.	54.	19.	
Tekusch	Chr. Wilhelm	Pozsony	1809		84.	55.	20.	
Wolf	Karl	Bazin	1809		85.	56.	21.	1.
Fröhlich	Samuel	Szepesolaszi	1809	1814	86.	57.	22.	
Lang	Johann	Besztercebánya	1809		89.	59.	23.	
Wilfinger	Peter	Vöröstorony (Vas)	1809		92.	61.	25.	
Liedemann	Georg Bernhard	Lőcse	1810	1809	94.	62.	26.	
Scheiber	Tobias	Győr	1811	1810	107.	67.	30.	
Vogler	Samuel	Selmecbánya	1813		116.	69.	32.	
Sartory	J.Georg	Kassa	1813	1813	117.	70.	33.	
Lenk	Christian	Sopron	1814		122.	73.	34.	
Birnstingel	J.Georg	Pozsony	1814	1825	123.	74.	35.	1.
Ringauf	Matthias	Sopron	1815		127.	76.	36.	
Martiny	Christoph	Pozsony	1815		131.	77.	37.	
Kappel	Friedrich	Pozsony	1815	1815	136.	79.	38.	2.

Végül azt is érdemes hangsúlyozni, hogy a hálózati háttérű pesti megtelepedés tényének megállapítása a kutatásnak nem a végpontja, hanem inkább a megalapozása lehet. További vizsgálat deríthet fényt – szerencsés esetben – a hálózati szerveződés működési mechanizmusaira, így a hálózatot alkotó családok és személyek közti folyamatos kapcsolat-tartás (kommunikációs) technikájára és szerkezetére, és a kapcsolatháló működésének gazdasági (üzleti) rétege – a társasági jellegű együttműködés, az üzletvezetéssel kapcsolatos szerepkörök megoszlása – is izgalmas tanulságok levonásával kecsegtet. Ismét újabb kutatási irányt jelent a jövő számára az előzmények feltérképezése: annak a kérdéskörnek a megvizsgálása, hogy mivel magyarázható, hogy a hazai evangélikus kereskedő polgárságot (ebbe beleértve a forrásokban az állatkereskedéshez kötődő kézműves szakmákkal azonosított, de láthatóan nem csak iparos tevékenységből megélő személyeket is) ennyire felkészülten találta a türelmi rendelet. Mióta és milyen földrajzi térben működött ez a hálózat, hogyan viszonyult egymáshoz a felső-magyarországi (a még a reformáció korában kialakult és azóta folyamatosan működő, részben a szabad királyi városokban, részben a szepesi térség mezővárosaiban élő) lutheránus népesség és az osztrák határhoz közeli evangélikus polgári gyülekezetek lakossága?